

УДК 027.5:024.01:351.75.5(477)''1917/1991''

О.О. Каракоз

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ЧИТАЦЬКИХ ІНТЕРЕСІВ У МАСОВИХ БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ

У статті виявлено вплив радянської цензури на трансформацію читацьких інтересів у масових бібліотеках України; проаналізовано основні маніпулятивні технології, застосовані бібліотекарями під час обслуговування читачів; з'ясовано методи роботи цензурних інстанцій, які використовувалися з метою підвищення політичної освіти серед представників підростаючого покоління.

Ключові слова: цензура, радянська цензура, читач, читацькі інтереси, інформаційно-бібліотечне обслуговування, технологія, пропагандистські технології, тоталітарний режим.

Е.А. Каракоз

ВЛИЯНИЕ СОВЕТСКОЙ ЦЕНЗУРЫ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ ЧИТАТЕЛЬСКИХ ИНТЕРЕСОВ В МАССОВИХ БИБЛИОТЕКАХ УКРАИНЫ

В статье выявлено влияние советской цензуры на трансформацию читательских интересов в массовых библиотеках Украины; проанализированы основные манипулятивные технологии, примененные библиотекарями при обслуживании читателей; выяснены методы работы цензурных инстанций, которые использовались с целью повышения политического образования среди представителей подрастающего поколения.

Ключевые слова: цензура, советская цензура, читатель, читательские интересы, информационно-библиотечное обслуживание, технология, пропагандистские технологии, тоталитарный режим.

Elena Karakoz

INFLUENCE OF SOVIET CENSORSHIP ON THE TRANSFORMATION OF READERS' INTERESTS IN THE PUBLIC LIBRARIES OF UKRAINE

The article revealed the influence of Soviet censorship transformation readers' interests in the public libraries of Ukraine. The author analyzes the main manipulative technologies applied librarian at the service of readers.

Showing censorship as one of the most powerful management tools consciousness of the masses and the formation of the mentality of the Soviet people in the service of readers during the liquidation of literacy and education are not new Soviet intelligents, who were denied in the right to have their own opinion. It is revealed the censorship violent methods of influence on the formation of readers' interests, which were a nintegral part of general policy as physical the carriers free views.

The basic instructions according to which librarians Soviet censorship policies implemented during the serviceusers. Discovered propaganda and contrpropaganda technology that used Soviet authorities for the purpose of communist education of the younger generation.

The author considered regulations under which funds cleansing took place in libraries for children to destruct the literature, which in the opinion of representatives of the Soviet authorities prevented the formation of ideology future builders of communism. The basic stages of the transformation of children's libraries ideological institutions that had implemented Soviet censorship of information and library policies revealed the negative impact of censorship on the transformation of readers' interests in public libraries consequence of which was the creation of unthinking mass culture and universal zombie consciousness that influenced the formationo fone-sided outlook of future generations.

Keywords: censorship, Soviet censorship era of totalitarianism, the Soviet censorship policy, ideological changes, library, librarian, library staff.

В умовах формування громадянського суспільства, забезпечення доступу до світових інформаційних ресурсів, проблема вивчення цензури у вітчизняних публічних бібліотеках набуває актуальності, оскільки аналіз змісту і засобів, а також наслідків української радянської бібліотечної цензури сприятиме якісно новому рівню знань про історію бібліотечної справи.

Саме аналіз заборонної інформаційної політики радянського керівництва дає можливість більш об'єктивно зрозуміти логіку та мотивацію партійного керівництва. Варто відзначити, що дослідження цензурної політики більшовиків у всіх сферах – кіноцензури, цензури масових видовищ, або літературних творів, розкриває, передусім, що і є найбільш цікавим для істориків, морально-психологічну та інтелектуальну атмосферу, яка склалася в суспільстві в цей період.

Особливий інтерес становить аналіз цензури як одного із найвпливовіших засобів управління свідомістю народних мас та формування ментальності радянської людини під час обслуговування читачів у період ліквідації неписьменності та виховання нової радянської інтелігенції, яка була позбавлена права мати власну думку. Насильницькі методи цензурного впливу були органічною часткою загальної політики як фізичного знищення носіїв вільних поглядів, так і опосередковано – через виховання й освіти, позбавлення національної пам'яті та громадської позиції.

На новій джерельній базі, що постала з донедавна ще засекречених спецфондів бібліотек та архівів, українські історики прагнуть до об'єктивного висвітлення масового державного терору, що тривав в Україні не одне десятиліття, запровадження радянської цензури у всі сфери життєдіяльності українського суспільства доби тоталітаризму.

Залучивши новий фактичний матеріал, С. Білоконь дослідив радянську цензурну політику та механізми більшовицького терору. Він розглядає основні напрями реалізації державної політики масового терору внутрішньої політики, що насаджувалася суспільству за допомогою масового терору в Україні [3].

І. Білас визначає діяльність репресивно-каральної системи в Україні як головне знаряддя запровадження жорстокої цензурної по-

літики у суспільстві, що виконувала завдання, обумовлені курсом політичного керівництва згідно з декретами, виданими вищими партійними інстанціями [2].

Ю. Шаповал розкриває негативний відбиток тоталітарної системи на долі визначних українських діячів, інтелігенції, військових, акцентує увагу на партійних «чистках», ліквідації «скрипниківщини», «єжовщини», основних напрямках діяльності державних і партійних органів, що здійснювали радянську цензурну політику в галузі книговидання, розповсюдження та поширення літератури, а також визначає вплив радянської цензури на інтелектуальний розвиток суспільства [12].

Методам цензури, застосованим у бібліотечній справі України перших років радянської влади, присвятила своє дослідження Т. Ківшар [9], у наукових працях О. Федотової висвітлено діяльність державних і громадських установ, спрямовану на запровадження цензури в роботу бібліотек та видавництв України, проаналізовано інструкції, списки, правила та матеріали Головліту СРСР та Головліту УРСР», згідно з яким здійснювалося вилучення «ідеологічно-шкідливої літератури» з бібліотек України [10-11]. Деякі прояви цензурної політики у діяльності публічних бібліотек України у 20-30-х рр. ХХ ст. розглянуто Н. Ашаренковою [1].

Поглиблене вивчення радянської цензури в бібліотечній справі спостерігається в російській історіографії. А. Блюм, розглядаючи цензуру як урядову установу, методи та засоби її впливу на суспільне життя, висвітлив політику жорсткої регламентації в бібліотечній сфері. Вивчення архівних документів Головліту СРСР, циркулярів, списків книг, що вилучалися з бібліотек і свідчили про державну політику нищення книжкових скарбів, дозволило автору дійти висновку про існування «тотального бібліоциду» [4]. Г. Жирков дослідив основні тенденції становлення радянського цензурного режиму, акцентуючи увагу на діяльності Головліту СРСР щодо запровадження цензури в бібліотечну справу, здійсненні державного контролю за ідеологічним спрямуванням видавничої діяльності [7]. Є. Добренко виявив основні методи та засоби радянської влади, спрямовані на перетворення бібліотекарів на реалізаторів радянської куль-

турної політики, чому значною мірою сприяла цензурна діяльність спеціальної комісії з вивчення читача, що була утворена при бібліотечному відділі Головополітосвіти СРСР [6].

Нових форм набуває бібліотечна цензура в Україні після встановлення радянської влади. З перших днів встановлення радянської влади цензура стала невід'ємною складовою радянської бібліотечної політики, а публічні бібліотеки, які за радянських часів перетворилися на масові, розглядалися більшовицькою владою як основні заклади політосвіти, що сприяли розповсюдженню їхньої ідеології.

Цензурна політика радянської влади спрямовувалася на позбавлення демократичних засад, на яких формується цивілізоване громадське суспільство, на знищення багатобарвності та різноманітності, придушення будь-якого інакодумства, знищення вільної думки та проявів національної самобутності з метою встановлення одноманітності у всіх сферах культурного життя суспільства, у т. ч. і в бібліотечній справі. З перших днів встановлення радянської влади цензура стала невід'ємною складовою радянської бібліотечної політики, а публічні бібліотеки, які за радянських часів перетворилися на масові, розглядалися більшовицькою владою як основні заклади політосвіти, що сприяли розповсюдженню їхньої ідеології [8, 39].

Більшовицьким урядом було сформовано власну систему цензурного контролю за суспільною думкою та інтелектуальним життям. Система більшовицької цензури була породжена самим характером більшовицької влади, її перманентним антидемократизмом, її перверсивним прагненням мати цілковиту монополію на істину [12, 159].

Суворий цензурний нагляд став квінтесенцією партійного керівництва та контролю за інформаційними процесами, що відбувалися в суспільстві, в т. ч., і в бібліотечній справі. Цензура стала основною частиною пропагандистського механізму тоталітарної системи і здійснювалася за принципом: дозволено те, що наказано радянською владою, все інше заборонено. Для приховування або спотворення правдивої інформації, державні структури утворювали потужний пропагандистський механізм, який здійснював дозування інформації

у суспільстві, що обмежувало свободу людини у вільному інформаційному виборі [8, 41].

Оскільки для тоталітарного режиму існування поліфонічності у масовій свідомості було надзвичайно небезпечне, тому що могло призвести до критичного осмислення офіційної політики, для нав'язування населенню потрібної системи мислення більшовиками було вирішено створити власну модель світобачення [5, 18]. Більшовицька політика спрямовувалася на втягування людини до запрограмованої моделі поведінки, яка могла призвести тільки до зомбування свідомості і стереотипізації та масифікації поведінки людей. Дійсно, усе це руйнує національні культурні цінності, оскільки люди, виховані в атмосфері стереотипів, бездумної масової культури, не можуть бути творцями оригінальних, непересічних ідей. За умов жорсткої національної політики та з метою вирішення жорстко поставлених завдань, більшовиками використовувалися пропагандистські та контрпропагандистські технології, що відображалися в запровадженні цензури, одним із головних проявів якої було введення контролю за читанням користувачів з метою створення у них матеріалістичного світобачення. Впливаючи на підвищення політичної освіти серед читачів, бібліотекарі примушували знайомитися з радянською пропагандистською ідеологічно витриманою літературою, крім того, організували гуртки політграмоти та політосвіти. При здійсненні інформаційно-бібліотечного обслуговування використовувалася низка прийомів та методик, спрямованих на маніпулювання свідомості читачів [8, 119].

1925 р. при бібліотечному відділі Головополітосвіти (Головне управління у справах освіти) була створена спеціальна комісія, в обов'язки якої входило вивчення читачів та змісту їхнього читання, з метою впливу на освітній і культурний рівень [8, 120].

Було розроблено спеціальні інструкції, в яких розкривалися основні методи та засоби спілкування бібліотекаря з читачами. Зокрема до обов'язків бібліотекаря входило створення сприятливих умов для проведення бесід з читачем під час запису до бібліотеки, після завершення якої бібліотекар повинен був надавати директору бібліотеки письмовий

звіт із викладенням інформації про походження, освіту, родинний стан, партійність, домашню адресу читача, що сприяло виявленню політичних поглядів та ставлення до існуючої влади. Аналізувалися читацькі формуляри, а також результати спостережень за читачами під час відвідування бібліотеки, з метою виділення так званої групи «неблагонадійних читачів» [8, 120]. У праці Є. Добренко зазначено, що бібліотекар мусив складати певне досье на читача: «Нарівні з загальним щоденником роботи з вивчення читача можливо завести щоденника для окремих читачів... потім до щоденника вносяться день у день усі дані (запити, відгуки, виписки з протоколів голосного читання та спостереження, які стосуються вибраної групи «неблагонадійних читачів»)» [6, 35].

Із метою сприяння читачеві у «правильному» виборі літератури, укладалися спеціальні анкети, які б сприяли детальнішому вивченню інформаційних потреб читачів. Ці та інші заходи щодо інформаційно-бібліотечного обслуговування засвідчили про запровадження тотального цензурного нагляду над читачами публічних бібліотек.

Цензурна бібліотечна політика радянської влади поширювалась і на дитячі бібліотеки. Одним із головних завдань, які ставив перед собою радянський уряд, було моральне виховання майбутніх будівників комунізму. Інститут радянської дитячої бібліотеки ставив перед собою завдання – поставити дитину в такі умови, щоб вона навчилася під керівництвом бібліотекаря диференціювати, визначати свої інтереси, свої цілі у житті завдяки книзі [8, 120]. Представники радянської влади напевно не розуміли, що дитина повинна спочатку формувати, диференціювати свій запит, а вже потім отримувати книгу, яка його насправді цікавить. Бібліотека визначала коло читання дітей відповідно до завдань виховної роботи педагогічної установи, на яку поступово перетворювалася бібліотека.

Дитяча бібліотека реалізовувала педагогічну модель бібліотечної справи, покладеної в основу розробки так званої радянської бібліотечної справи, однією зі складових мала бути «политическая работа – как составляющая часть работы детской библиотеки... и юные ленинцы в библиотеке должны чувствовать себя рыцарями коммунизма, оружие которых – книга» [6, 90].

Як справедливо зауважив Є. Добренко: «Советская теория детского чтения развивала модель перманентного воспитания, когда воспитавшийся должен воспитывать других, поскольку «интимное, любовное, непосредственное влечение ребёнка к книге придаёт ему какое-то особенное свойство проводника книги, распространителя книжной заразы» [6, 91].

Звичайно, бібліотекар мав виконувати педагогічну функцію, що полягає у вихованні в дитини прагнення читати книжки, любові до книги, але він повинен це робити з урахуванням індивідуальних особливостей, її справжніх уподобань. Бібліотекарі нав'язували дітям ту літературу, зміст якої відповідав догмам комуністичної ідеології.

Цензурна політика радянської влади здійснювалася з метою маніпулювання людською свідомістю, що в результаті обмежувало розвиток людини як особистості, реалізацію її внутрішнього потенціалу.

На втілення цієї настанови вказує розділ плану державного видавництва України з дитячої літератури на 1922 р.: «1. Дитяча література повинна бути найтісніше зв'язана як по своїй ідеології, так і за змістом, підвалинами соціального виховання. 2. Всі дитячі книжки, що однині будуть виходити на Україні, не повинні мати рис буржуазної дитячої літератури: мораль, сентименталізм, багатослів'я, тенденційність, відсутність художності. 3. Твори з аристократичного і буржуазного життя з їх класовою ідеологією... також викреслюються з наших списків. 4. Казки про царів та королів – цілком викреслюються; всі ж казки, що мають вийти до дитячого читання, підвергаються дуже строгому одбору з боку їх ідеології» [8, 122].

У червні 1919 р. була створена секція по дитячих бібліотеках, де головою було призначено В.П. Роднікова, секретарем – А.Н. Марголіну.

На початку роботи перед новоствореною секцією було поставлено завдання, яке полягало у перевірці книжкових фондів дитячих бібліотек з метою визначити, чи відповідає «кількість та якість» літератури у фондах бібліотек потребам даного часу. Після проведення такої роботи, 7 червня 1919 р., відбулося засідання, в якому брали участь голова В.П. Родніков і члени секції Д.Ю. Добрая, Ю.І. Яроше-

вич, А.М. Маргуліна та завідувач бібліотечного відділу С.Д. Масловський [13, 25].

Засідання було присвячене обговоренню результатів роботи, яка була проведена секцією, та загального плану подальшої діяльності, а також з'ясуванню завдань, які стояли перед секцією. На засіданні з'ясувалося, що дитячі бібліотеки не мають у своїх фондах потрібної літератури, а навпаки – переповнені книгами, «небажаними» для комуністичної ідеології: «У бібліотеках є великий відсоток книжок Бусенара, Авер'янової, Чарської..., які конче небажані і тому ці книжки з дитячих відділів повинні бути ліквідовані» [14, 16].

Радянська влада не давала можливості дітям вибирати ту літературу, яка їх насправді цікавила, тільки тому, що її зміст не відповідав літературним уподобанням представників радянської верхівки.

Вилучення видань проходило за участі дітей, для яких бібліотекарі влаштовували суди над творами, обговорення з «класових позицій» тощо. Розпорядження, що надходили до бібліотек, вимагали від працівників залишати в обігу тільки ті книги, що не викликали сумніву з точки зору виховного впливу на підростаюче покоління.

Бібліотечна секція вважала своїм обов'язком утворити в Києві спеціальний гурток, де б відбулися знайомства з кращими творами світового мистецтва, казками та легендами різних народів, що мало сприяти моральному вихованню дітей та пропаганді комуністичної ідеології [8, 123].

20 червня 1919 р. на нараді широкої колегії при позашкільному відділі Наркомосу на порядку денному акцентувалась увага на здійсненні вилучення з дитячих бібліотек «літературного хламу». Завідувач секції В.П. Родніков наголосив на тому, що треба негайно приступити до «чисток» дитячих бібліотек від книг, «які не викликають сумнівів» [15, 23]. Саме з того часу розпочалася «чистка» дитячих бібліотек.

В основному при комплектуванні дитячих бібліотек здійснювалася «чистка» пригодницької літератури, казок та літератури, яка насправді була необхідною для формування читацьких інтересів дітей.

Слід зазначити, що бібліотечна секція організувала шкільні бібліотеки, завданням

яких повинно мало стати сприяння вихованню підростаючого покоління у «комуністичному дусі». Як засвідчують архівні документи, керівництво бібліотечної секції виявило невдоволення тим, як обслуговуються читачі у шкільних бібліотеках.

Шкільні бібліотеки займалися вивченням читацької психології учнів та здійсненням керівництва читанням. Бібліотекар фактично визначав коло читання користувачів згідно з метою виховної роботи установи.

У Києві було організовано мережу дитячих бібліотек, які комплектували свої фонди націоналізованими та реквізованими книгами. Рекомендувалося групувати книги не за тематичною ознакою, а виділяти вузькі групи: «Наприклад, взяти революційні пригодницькі книги, де діти є учасниками революції: «Макар Следопыт», «Ванька Огнев», «Много впереди». У цих книгах зображується участь дітей у революційній боротьбі: «Отсюда картины борьбы, войны, цепь событий, приключений, из которых герой выходит победителем» [8, 123].

З викладеного вище доходимо висновку, що дитяча бібліотека поступово перетворювалась на ідеологічну установу, що реалізувала радянську цензурну інформаційно-бібліотечну політику. Замість того, щоб дозволити дітям читати ту літературу, яка відповідала їхнім інформаційним потребам, інститут радянської цензури пропагував твори виключно комуністичного спрямування.

Із метою запровадження контролю за формуванням читацьких інтересів, відповідних правилам, встановленим тоталітарним режимом, бібліотекарями використовувалися контрпропагандистські та пропагандистські технології впливу на вибір читачами літератури агітаційної тематики. Радянська влада примушувала бібліотекарів маніпулювати свідомістю читачів з метою нав'язування їм комуністичної ідеології та створення такої моделі поведінки людини, яка б дозволяла нівелювати її почуттями. В результаті це призвело до стереотипізації та масифікації поведінки людей, наслідком якої було створення бездумної масової культури і всезагальне зомбування свідомості, що вплинуло на формування однобічності світогляду майбутніх поколінь.

Використані джерела

1. Ашаренкова Н.Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20-30-і рр. ХХ ст.) / Н.Г. Ашаренкова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 93-101.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-порівняльний аналіз. У 2-х т. / І. Білас. – К. : Либідь: Військо України, 1994. – 428 с.
3. Білоконь С. Масовий терор, як засіб державного управління в СРСР (1914-1945 рр.) / С. Білоконь. – К., 1990. – 230 с.
4. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929-1953 / А.В. Блюм. – СПб., 2000. – 250 с.
5. Борисенко М.В. Уніфікація літературного життя України в 1920-1932 роках : монографія / М.В. Борисенко. – К. : Унісерв, 2001. – 126 с.
6. Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки советской литературы / Е. Добренко. – СПб. : Академический проект, 1997. – 321 с.
7. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX – XX веков : учеб. пособ. / Г.В. Жирков. – М. : Аспект – Пресс, 2001. – 368 с.
8. Каракоз О. Цензура в публічних бібліотеках України 1917-1939 рр. : монографія / О. Каракоз. – К. : Видавництво Ліра-К, 2015. – 180 с.
9. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.) / Т.І. Ківшар. – К. : Логос, 1996. – 344 с.
10. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.) / О.О. Федотова. – К. : Парламентське вид-во. – К., 2009. – 352 с.
11. Федотова О. Доля дитячої казки в Україні в більшовицьку добу (За матеріалами «Бюлетеня НКО» 1925-1933) / О. Федотова // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 12. – С. 35-37.
12. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К. : Політвидав України, 1990. – 340 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) – Ф.166. – Оп.1. – Спр 540. – Арк 29.
14. Там само. – Спр. 543. – Арк. 60.
15. Там само. – Спр. 545. – Арк. 2.7

References

1. Asharenkova N.H. (2001). The impact of censorship on the activities of public libraries in Ukraine (20-30-ies of XX century). (2001 The impact of censorship on the activities of public libraries in Ukraine (20-30-ies XX cent). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. (Issue 5), (pp. C. 93-101). Kyiv [in Ukrainian].
2. Bilas I. (1994). Repressive and punitive system in Ukraine 1917-1953: Socio-political and historical-comparative analysi : 2t. Kyiv : Lybid: Viisko Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Bilokon S. (1990). Mass terror as a means of governance in the USSR (1914-1945 years.). Kyiv [in Ukrainian].
4. Blium A.V. (2000). Soviet censorship in the era of total terror. 1929-1953. SPb [in Russian].
5. Borysenko M.V. (2001). Unification of literary life in Ukraine in 1920-1932 years : monohr. – Kyiv: Uniserv [in Ukrainian].
6. Dobrenko E. (1997). Forming the Soviet reader. Social and aesthetic background of Soviet literature. SPb.: «Akademycheskyi proekt». [in Russian].
7. Zhyrkov H.V. (2001). The history of censorship in Russia XIX-XX century.: tutorial. – Moskva: Aspekt – Press. [in Russian].
8. Karakoz O. (2006). Censorship in public libraries in.: 1917-1939 in Ukraine Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].
9. Kivshar T.I. (1996). Ukrainian literary movement as a historical phenomenon (1917 – 1923 rr.). Kyiv : Lohos [in Ukrainian].
10. Fedotova O. O. (2009). Political censorship of publications in the USSR, the Ukrainian SSR (1917-1990). Kyiv : Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].
11. Fedotova O. (2003). The book as an object of censorship policy. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 6, 35-37 [in Ukrainian].
12. Shapoval Y. (1990). Ukraine 20-50-ies: unwritten page of history. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
13. Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine (Ukraine CSAHA) – F.166. – Op.1 – Spr. 540. – Ark. 29 [in Ukrainian].
14. Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine (Ukraine CSAHA) – F.166. – Op.1. – Spr 543. – Ark 60 [in Ukrainian].
15. Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine (Ukraine CSAHA) – F.166. – Op.1. – Spr – 545. – Ark.27 [in Ukrainian].